

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94 (477) 930.2:003.074«15»

П.М. Бірюк

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН ПІВНІЧНО-СХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.

Стаття присвячена аналізу політичних взаємин між Сіверщиною, Смоленщиною, Новосильськими князівствами та Великим князівством Литовським. З'ясовано причини розбіжностей, основні норми та правові аспекти відносин. Зроблено детальну характеристику договорів та адміністративних заходів в середині князівств.

Ключові слова: міста, службові князі, договори, намісництво, володіння.

На сучасному етапі розвитку історичної науки неодноразово приділялась увага проблемам правової регламентації становища певних територій у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Московської держави. Передусім, це стосується наявності юридичних документів, звичасвих норм, які б визначали внутрішній устрій, васально-сюзеренні відносини чи оформлення самого статусу можновладців. Однак, згадане тематичне направлення має досить поверхневе відношення до північно-східних земель України. Перш за все це стосується Верхньоокського регіону. Враховуючи складність вивчення політичного життя князівств Верхнього Пооччя, звернення уваги до «порядків» на цих землях несе в собі особливу актуальність для історичної науки. В цьому регіоні сформувалася своєрідна модель співпраці з сусідами – Великим князівством Литовським та Московським князівством. Тому метою даної наукової розвідки є аналіз політичних взаємин між Сіверщиною, Смоленщиною, Новосильськими князівствами та ВКЛ і з'ясування причин розбіжностей.

Дослідження по даній проблематиці як в XIX ст., так і нині базується на вузькопроблемному підході. Зокрема, питання статусу службових князів вивчали В. Сергеевич [1], О. Зимін [2]. Характеристику договорів та відносин між князями давали Ф. Леонтович [3], М. Кром [4], О. Русина [5]; [6], С. Кучинський [7]. Сприяють вивченню теми наявність опублікованих історичних документів [8], [9], які свідчать про тривалі відносини між князівствами.

Дане питання доречніше буде розглядати в порівнянні з Смоленщиною та Сіверщиною, які мають схожу історичну долю. Часто науковці навіть використовували по відношенню до верховських князівств назву «смоленские места» чи вказували їх як північну частину Сіверщини.

Литовське панування в цих трьох територіально-

географічних областях проявилось по-різному. Основна причина розбіжностей впливає з самого процесу включення означених земель до Великого князівства Литовського. Сіверщина була підкорена Ольгердом військовим шляхом. Теж саме було і з Смоленськом, населення якого тривалий час проявляло антилитовські позиції, що виливалися у бунти. Натомість верхньоокські князівства, а саме гілка новосильських князів, за нашими переконаннями, добровільно визнала литовську зверхність. Це підтверджується тим, що відношення великокнязівської влади до окремих родин було різним.

Після зайняття Сіверщини Ольгерд не об'єднав розділені землі, як це було на інших територіях, а навпаки перетворив їх на уділи. Прикладом цього є Чернігівське князівство. Прихід литовців тут знаменував закріплення цих земель за Гедиміновичами. Чернігів перейшов до Патрикія Наримунтовича, Дмитру було надано Брянськ, а Дмитру-Корибуту – Новгород-Сіверський [10, с. 144–145]. З приходом до влади Вітовта з останнім удільником відбувся політичний конфлікт, який був пов'язаний з невизнанням влади нового великого князя литовського. Тому вже в 1393 р. Новгород-Сіверський було передано Федору Любартовичу, який в 1398 р. теж перейшов в опозицію. Через два роки місто переходить до Свидригайла, який примирився з Вітовтом, але вже в 1403 р. князівство було надане Сигізмунду Кейстутовичу [3, с. 270–271].

Згідно з думкою М. Любавського, Дмитро Ольгердович тримав свій уділ аж до 1399 р. і загинув на р. Ворсклі, а управлінням Брянськом та навколишніми землями перейшло до великокнязівського намісника [11, с. 45]. Ще одне важливе місто Сіверської землі Стародуб перейшло в уділ Олександрю Патрикеевичу (у деяких науковців Патрикю Наримунтовичу [10, с. 126]) і належало йому до 1406 р., коли він разом із Свидригайлом подались на службу до Москви [11, с. 45–46]. Володіння Стародубом перейшло до Сигізмунда Кейстутовича, наділи якого на Сіверщині могли бути значно більшими. До його уділу теж входив Гомій (Гомель) та, можливо, Брянськ. Такий розподіл земель зберігався до 1432 р., коли Сигізмунд отримав титул великого князя литовського [6, с. 113]. Проте уділ утримувався до 1440 р., хоча його управління здійснювали намісники [3, с. 275]. Свидригайлове князівство, який в 1419 р. зумів черговий раз повернутися на політичну арену, складалося з Чернігова, Трубчевська та Новгород-Сіверського [6, с. 113]. Навіть лояльний до руських земель Свидригайло безпосереднім контролем за регіоном не відрізнявся, що підтверджує

С. Кучинський: «Znami tez z imenia 2 starotow-namiesnikow brjanskich tych lat: Jursze Iwanowicza oraz Niemire» [7, с. 177].

Своєрідну характеристику адміністративним «порядкам» на Сіверщині у період князювання Вітовта дає М. Любавський: «...ни одинь городь не получили здьсь преобладанія надь другими, не сдълался центромь, къ которому тяготьли бы въ политическомь отношеніи всь другіе города и волости. Литва уничтожила даже и послъдніе остатки политическаго единства, существовавшего въ этомь краѣ» [11, с. 44]. Така неоднозначна оцінка все ж має певні доповнення, які передусім пов'язані з наявністю «бунтарства» серед Ольгердовичів. Крім цього, варто взяти до уваги факт про те, що на Сіверських землях не залишилося місцевих князів, які б могли продовжити існування чернігівського столу. Поступово принцип уділів на Сіверщині до 30-х рр. XV ст. змінювався намісницькою системою.

Відносини ВКЛ та Смоленських земель упродовж першої половини XV ст. склалися дещо інше. Смоленськ був приєднаний Вітовтом наприкінці XIV ст., і з цього часу розпочинається боротьба його жителів за відокремлення. В геополітичному сенсі утримання цього міста надавало литовцям значні переваги у протистоянні з Московським князівством, тому в ньому відразу було впроваджено намісництво зі значним гарнізоном. Непокірні смоленці скинули намісника та обрали свого князя Юрія Святославовича, а військове втручання Вітовта у 1401 р., яке тривало 4 тижні, бажаного результату не дало [12, с. 112]. У 1404 р. «Витовть со всей силою Литовскою прииде ратию к Смоленску», де після облоги «бояре же измънницы великого князя Юрья Святославича Смоленскаго отвориша ему градъ» [13, с. 76; 14, с. 190]. Однак, здобувши Смоленськ та прилеглі землі, Вітовт враховував негативне ставлення місцевих жителів до литовців. Знову було посаджено намісника, який за національністю був поляком, проте для смоленців великий князь литовський видав привілей, за яким «людемь лготу многу чинити», намагаючись тим самим сформувавши пролитовські настрої [14, с. 190].

За даними літопису по Воскресенському списку, ще в 1403 р. на наказом великого князя литовського Лугвеній з військом підійшов до давнього уділу Вязьми та взяв місто [13, с. 76]. Місцеві князі проявили бажання служити Литві, отримавши військове зобов'язання та сплату посощини (податок на користь господаря) [11, с. 33].

По смерті Вітовта Смоленська земля активно долучилася до боротьби за великокнязівський престол, виступивши проти Сигізмунда Кейстutowича. Проте після поразки в 1435 р. під Вількомиром одні з перших визнали нового господаря Литви, за що отримали гарантії нерушимості старих порядків. У 1440 р., скориставшись внутрішньою кризою в

Литві в зв'язку з вбивством Сигізмунда, населення Смоленська підняло повстання. Литовський гарнізон було вигнано з міста, що дало підстави деяким історикам трактувати цей час як період самостійного існування. Лише через два роки Казимир IV зумів повернути місто під свою юрисдикцію, і до кінця століття активних рухів за відокремлення не проявлялося [11, с. 32].

Отже, проаналізувавши відносини Вільно з Смоленськими та Сіверськими землями, можемо виокремити певні тенденції, що були актуальними упродовж майже всього XV ст. Так, на Сіверщині сформовані удільні князівства, а на Смоленщині управління входило до компетенції великокнязівських намісників.

Литовський період в історії Верховських князівств досить тривалий та має свої особливості. Передусім, тут залишилися місцеві князі, які були вотчинниками, а не удільниками. Після занепаду чернігівського столу на цих значних просторах розпочався процес внутрішнього дроблення, тому ще до приходу литовців окремі князівства вже сформували основні напрями зовнішньої політики, в чому не останню роль зіграла татарська загроза. Ольгерду довелося використовувати силу тільки по відношенню до торуських князів, що були під Москвою. Натомість карачевські та новосильські князі добровільно визнали новий протекторат. Прояв пролитовських чи промосковських позицій був характерним для князівств Верхів'я Оки до початку XV ст.

В подальшому більшість можновладців цього регіону (крім новосильських) майже втратили політичні позиції та повністю підпорядковувалися іншим князівствам. Наприкінці правління Вітовта представники гілки новосильських здобули статус службових князів, що вважається черговою особливістю в порівнянні з Сіверщиною та Смоленщиною. Питання характеристики та трактування терміну «службові князі» майже не потрапляло в поле дослідження істориків. О. Зимін подає короткий історіографічний зріз проблеми, а сам звертає увагу на те, що дана категорія князів не мала важливого станово-ієрархічного впливу на вищу владу [2, с. 122–123]. А. Дворніченко вказує на те, що термін «службовий» викликаний «екстремальністю их положенія», тому що цей статус робив їх об'єктом протиріччя між двома силами – Вільно та Москвою [15, с. 99]. Дослідники насамперед посилаються на роботу В. Сергеевича, яка написана в XIX ст. та є найбільш змістовною працею, що розкриває статус князів даного регіону [1].

В. Сергеевич називав службових або служилих князів окремих класом. Першу звітку про них він знаходить з другої половини XIII ст. Апогеєм розвитку інституту службових князів було XV ст. Московські князі практикували цей вид співпраці з представниками Рюриковичів, Гедиміновичів та навіть татарськими царевичами. Зокрема, автор

вказує на службу Свидригайла з групою інших князів, казанського хана Мухаммеда Аміна, перехід яких супроводжувався значними земельними наділами. Вихідці з Московського князівства зустрічаються на службі у Литві з другої половини XV ст.

Дослідник визначає два види службових князів: які мали володіння та які їх не мали – безземельні. Можновладці, що не мали володінь, разом із землями могли втратити свободу. Існували випадки, коли вони рятувалися втечею, чекаючи більш сприятливих політичних умов у князівстві для повернення вотчини. Крім цього, вони могли піти на службу до провладних князів і за вірність отримати частину втрачених володінь. В. Сергєєвич звертає увагу, що не існувало певних формальностей, яких дотримувалися безудільні князі при переході на службу. Швидше за все, вони «целовали крестъ» на вірність, а господар зобов'язувався їх обороняти.

Становлення службових князів-вотчинників дослідник відносить до пізнішого періоду, ніж безземельних. Передусім це князівства, які постали в результаті дроблення та потребували покровительства, що залишалось чи не єдиним способом існування в умовах політичного протистояння. Зрозуміло, що службові князі переходили на службу із своїми вотчинами, які приєднувалися до територій володінь великого князя. Проте сюзерен залишав за васалами право суду та управління й гарантував їм спадкове право на його землі. Вони мали своїх слуг та військо, яким розпоряджалися, коли таку вимогу ставив великий князь.

Цікаво, що у випадку бездітної смерті князя їх вотчини переходили в управління князівства, в якому він служив без права передачі комусь. Проте, становище князів з часом змінилось. Перш за все це відбулося у порядку прийому на службу. Двосторонній договір змінився одностороннім. Це на думку В. Сергєєвича відбулося за правління великого князя литовського Олександра I. Також почастишали випадки, коли князі, що переходили на службу, не дотримувалися норм, що ставало причиною протиріч між Великим князівством Литовським та Московським князівством [1, с. 335–352].

Проаналізувавши формат відносин новосильських князів з великим князем литовським, можна прийти до висновку, що вони теж перебували в статусі службових князів. В історіографії є загальноновизнаним факт наявності договорів, що виступають задокументованим підтвердженням васально-сюзеренних відносин між досліджуваними князівствами та ВКЛ [15, с. 79; 3, с. 287; 4, с. 47]. Тексти договорів вже опубліковані [8, с. 117, 149, 192; 9, с. 55, 61, 77, 100], тому це дозволяє більш детально проаналізувати співпрацю новосильських князів з литовським княжим двором.

З документів відомо, що співучасниками договорів зі сторони верховських князів є родини

Бельовських, Одоєвських та Воротинських. Іншою стороною виступає великий князь литовський Казимир IV. Договір 1427 р. князя Лева Романовича Воротинського та Вітовта не зберігся, однак всі наступні склалися на основі «Витовтову докончанью», в чому М. Кром вбачає архаїчність договорів та принцип нерушимості старовини. Загалом збереглося три «докончания» («лист перемирный») 1442, 1459 та 1483 рр., а також дві присяжні грамоти («крестоцеловательная запись») Ф. Воротинському 1448 р. М. Кром відмічає те, що інтервал між договорами 17 та 24 роки, а це приблизно тривалість зміни одного покоління в середині родини. Отже, кожне нове покоління поновлювало договір з господарем [4, с. 48–50].

Договір розпочинався з формулюванням «быль есми чоломъ князю Казимиру», аби той дав згоду на прийняття на службу. Далі князь, якого приймали, зобов'язувався служити вірно, «полетнее» (податки) сплачувати як і раніше, а в питанні зовнішньої політики дотримуватися вектору великого князя литовського. Натомість Казимир IV повинен обороняти свого васала та його володіння від загрози. Заборонялося «мне ни с кимъ не докончывати, а ни пособлати никому а никоторыми дель», а по зміні влади в Литві верховські урядники залишалися на службі у наступника чи намісника.

Литовцям «в земли и въ воды, не вступати-се, поколь рубежь Новосилкой земли». Внутрішнє управління та суд залишалися за верховськими князями, а у спірних випадках Казимир IV виступав арбітром. Регламентувалися відносини з сусідніми князівствами, а саме Московським, Переяславським, Пронським, з якими можна в мир вступати у разі, якщо великий князь литовський погодиться [8, с. 117–118; 9, с. 55–56]. Розривався договір при порушенні його умов однією з сторін. Власне договір розцінювався як «рівний з рівним», а в джерелах немає прямих доказів того, що новосильські князі брали участь в загальнодержавних справах. Верховські князі управляли лише своєю вотчиною, будучи внутрішньо незалежними. Виходячи з цього, М. Любавський вбачав у союзі ознаки «політичної федерації», однак сам же дискутує з приводу правильності використання цього терміну по відношенню до Одоєвського та інших князівств [11, с. 287].

Також Казимир IV неодноразово надавав новосильським князям міста та волості у вотчинне володіння, що підтверджується документами [9, с. 61, 70]. Показовим є те, що надані землі переважно відносилися до смоленських територій. Федір Львович в 1448 р. надав поручну грамоту Казимиру IV, в якій зобов'язувався зберігати вірність та співпрацю за умови, що великий князь литовський допоможе його зятю Івану Можайському посісти московський престол [8, с. 149; 9, с. 61].

З 40-х рр. XV ст. змінився статус Сіверських

земель, які ввійшли до великокнязівського домена. Акти книги «данин» Казимира IV за 1440–1455 рр. підтверджують численні пожалування та підтвердження прав на землі навколо міст Чернігова, Стародуба, Трубчевська, Новгород-Сіверського та інших [6, с. 114]. Політична нестабільність в середині Московського князівства привела до того, що на службу до Литви переходять московські втікачі. В 1446 р. Василю Боровському було пожалувано Брянськ, Гомій та Стародуб, але вже в 1447 р. князь повернувся до політичної боротьби в Москві. З 1454 р. Стародуб та Гомій входять до уділу Івана Можайського, до якого в 1465 р. додано Брянськ. Іван Шем'яка отримав від Казимира IV Новгород-Сіверський та Рильськ. З документів відомо, що існувала домовленість між московськими «службовцями» та великим князем литовським. В даній ситуації управлінські обмеження були більшими, ніж у верховських князів. Так, «а ему вас приказали есмо с ваших именей не гнати, ани отнимати, а в церковное ся ни уво што не вступати, ни отнимати, а суды судити по старине, как у вас издавна пошло, а своих новых судов а некоторых пошлин новых не уводити» [6, с. 118]. Отже, фактично у розпорядженні московитів була функція збору податків та суд.

Таким чином, питання регулювання відносин північно-східних земель України з Великим князівством Литовським має свої характерні риси. Передусім, це наявність правових та звичаєвих норм, яких дотримувалися князівства. Проте, процес політичної співпраці Сіверщини та Смоленщини суттєво відрізняється від князівств Верхньоокського регіону, перш за все Новосильських. Історіографічна схема, яка вказувала про боротьбу Вітовта з удільними князями, підлягає критиці, а основною причиною запровадження уділів на Сіверщині було закінчення правлячої лінії чернігівських (природних) князів. Смоленськ та прилеглі землі проявляли промосковські та прорязанські позиції, а в геополітичному плані відігравали важливу роль для ВКЛ. Саме тому Вітовт запровадив в регіоні намісницьку систему, яку пізніше активно застосовував по відношенню до сіверських уділів.

Натомість гілка новосильських князів проявила лояльність до литовців, що, на нашу думку, стало основною причиною різного статусу аналізованих земель у складі Великого князівства Литовського. Одоєвські, Воротинські та Бельські князі, починаючи з XV ст., здобувають статус службових князів. Разом зі своїми володіннями вони вступають у договірні відносини з литовськими князями, повністю залишаючи за собою функцію управління. Поступово сіверські міста стали княжим доменом Казимира IV та передавалися в уділ перш за все службовцям, що були втікачами з Москви. Загалом Верховські землі мали особливий тип відносин з Великим князівством

Литовським, в той час як Сіверщина та Смоленщина перейшли в підпорядкування литовських князів та на період втратили вплив у північно-східному регіоні.

Посилання

1. Сергеевич В. Древности русского права. Вече и князь советники князя. – СПб., 1908. – Т. 2. – 658 с.
2. Зимин А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – 350 с.
3. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – 399 с.
4. Кром М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 2010. – 320 с.
5. Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – 320 с.
6. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 244 с.
7. Kuczynski S. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy / S. Kuczynski. – Warszawa, 1936. – 412 s.
8. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / ред. С. Бахрушин. – М., 1950. – 585 с.
9. Акты Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1. (1340–1506) – 375 с.
10. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – 379 с.
11. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. – М., 1892. – 1006 с.
12. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410 г.). – СПб., 1885. – 165 с.
13. ПСРЛ. Продолжение Воскресенской Летописи. – СПб., 1859. – Т. 8 – 301 с.
14. ПСРЛ. Патриаршая, или Никоновская летопись. – СПб., 1897. – Ч. 3. – Т. 11. – 254 с.
15. Дворниченко А. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности. – СПб., 1993. – 197 с.

Бирюк П.М. Особенности взаимоотношений северновосточных земель Украины в первой половине XV в.

Статья посвящена анализу политических отношений между Северщиной, Смоленщиной, Новосильскими княжествами и Великим княжеством Литовским. Выявлены причины разногласий, основные нормы и правовые аспекты отношений. Сделано подробную характеристику договоров и административных мер в середине княжеств.

Ключевые слова: города, служебные князья, договоры, наместничество, владения.

Biriuk P.M. Features of mutual relations of north-eastern lands of Ukraine in the first half of the XVth century

The article is devoted to the analysis of political relations between Sivershchyna, Smolenshchyna, Novosylske principality and Great duchy Lithuanian. Reasons of disagreements, basic norms and legal aspects of relations were found out. The detailed description of agreements and administrative measures in the middle of principalities was done.

Key words: cities, official princes, agreements, possessions.

29.02.2016 p.